

volksverdediging' werd gedoopt: het met geweldloze middelen verdedigen van de 'werkelijke volksbelangen' (sociale voorzieningen, politieke rechten en culturele verworvenheden). De toon van de hier herdrukte studiebrochure uit 1937 is gematigd optimistisch en bovendien opmerkelijk realistisch. De mogelijkheden van pacifistische volksverdediging worden aan verschillende voorwaarden gekoppeld en alleen als daaraan voldaan is wordt enige kans op succes geboden, maar niet gegarandeerd.

Het belang van de herdrukte plannen en de achtergronden die Jochheim ervan schetst is onder meer dat het populaire beeld van de naïeve dragers van het gebroken geweepte, die geen oog zouden hebben gehad voor de dreiging van het fascisme, genuanceerd wordt. Binnen de vredesbeweging werd intensief gediscussieerd over die dreiging en over een mogelijke bezetting van Nederland. Over de kansen van een geweldloze reactie daarop was zeker de vooraanstaande Jongeren Vredes Actie niet onrealistisch. De discussies vonden in het interbellum inderdaad op een betrekkelijk hoog niveau plaats, en in vergelijking met de huidige theorievorming over sociale verdediging was men toen ook in dat opzicht al behoorlijk ver. De hier besproken publikaties hebben de ideeën-historische plaatsbepaling van de toenmalige discussies en plannen voor het eerst goed mogelijk gemaakt.

G. Walraven

1 G. Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie, Soziale Revolution und Soziale Verteidigung. Zur Entwicklung der Gewaltfreiheitstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1914, unter besonderer Berücksichtigung der Niederlande* (Assen: Van Gorcum, Haag: Herchen, 1977, 620 blz.).

2 Inmiddels is een beredeneerd overzicht van die (deels ongepubliceerde) onderzoeken verschenen in D. Benschop, e.a., ed., *Vredesbeweging: Strategie en Effectiviteit. Vredesacties in de ogen van wetenschap en beweging* (Nijmegen: Studiecentrum voor vredesvraagstukken, Amsterdam: Jan Mets, 1986) 8-29.

G. Teitler, *De strijd om de slagkruisers 1938-1940* (Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1984, 79 blz., f32,-, ISBN 90 6707 028 9).

Eén van de merkwaardigste episodes uit de meer recente geschiedenis van de Nederlandse defensiepolitiek is die van het zogeheten slagkruiserplan. Pas in 1937 werd het 'kruiservraagstuk' in die zin opgelost dat de regering besliste genoemd scheepstype, niettegenstaande de relatief hoge exploitatiekosten, in de vloot te handhaven. Nog geen driejaar later, op 23 februari 1940, werd officieel bekend gemaakt dat 'de Regering besloten ... [had] ... de aanbouw van drie slagkruisers te bevorderen'. Door de term '*slagkruiser*' moet men zich niet laten misleiden: het ging om schepen die met evenveel recht als snelle slagschepen kunnen worden omschreven en veel groter en zwaarder bewapend waren dan de ('lichte') kruisers die de Koninklijke Marine toentertijd bezat. In dit boekje beschrijft de auteur, hoogleraar aan het Koninklijk instituut voor de marine, op zijn bekende gedegen wijze de wording van het plan in kwestie en de gedachtenwisseling ter zake, met name binnen de kring van de betrokken overheids- en parlementaire instanties. Hij eindigt met de vergadering van de Vlootcommissie op 9 mei 1940. Die bijeenkomst was de laatste waarop het eind 1938/begin 1939 geconcipeerde en in februari 1940 officieel gelanceerde beleidsvoornemen onderwerp van overleg was tussen parlementariërs en militaire deskundigen. Overigens kan

niet worden gesteld dat het plan na de Duitse overval op Nederland geheel historie is geworden. 'De geest van het plan leefde ... voort', zoals Teitler schrijft, met name in het overleg dat vanaf de zomer van 1940 werd gevoerd tussen 'Londen' en 'Batavia' over de toekomst van de marine.

Tot nu toe is vergeefs gezocht naar een exemplaar van het rapport van de 'technische commissie' van marineofficieren die in 1939 het plan zijn uiteindelijke vorm heeft gegeven en een kostenberekening opgesteld. De inhoud van dit stuk kan echter vrijwel geheel worden gereconstrueerd aan de hand van de notulen die wel bewaard zijn gebleven. Een zeer belangrijke aanvulling op de nog beschikbare officiële stukken — zij vormen naar mijn indruk een vrij volledig dossier — werd aangetroffen in het particuliere archief van H. Ferwerda, de voorganger van Helfrich als vlootvoogd in Indië.

De titel *De strijd om de slagkruisers* is heel goed gekozen. Het plan is altijd controversieel geweest. Voor velen vormden de kosten een onoverkomelijk bezwaar. De technische commissie kwam in haar becijferingen die door velen, mijns inziens terecht, als te optimistisch werden beschouwd, tot een bedrag van niet minder dan 270 à 280 miljoen voor de totale benodigde investering: bouw van drie slagkruisers, aanschaf van 'omlijstend' varend en vliegend materieel, voorzieningen aan de vlootbasis. Het KNIL kon het slagkruiserplan nauwelijks anders zien dan als een bedreiging voor de modernisering van zijn grondstrijdkrachten en de uitbreiding van zijn luchtmacht. Ook binnen de marine waren er tegenstanders. Ferwerda, zeer gezien bij het officierskorps en een man van gezag in de Indische samenleving, achtte het plan strategisch goed gefundeerd maar voor Nederland te hoog gegrepen. In brieven aan de chef van de marinestaf, zijn jaargenoot Furstner, ventileerde hij diverse ernstige bezwaren. Hij stelde met nadruk dat het onmogelijk zou zijn tijdig voldoende geschikt personeel ter beschikking te hebben om de schepen te bemannen en uitte de vrees dat de slagkruisers te laat zouden komen om, zoals Teitler het uitdrukt, 'Indië nog te redden' van de gevreesde Japanse aanslag. Om deze en andere redenen voelde hij meer voor uitbreiding van de vloot conform het bestaande stramien: kruisers van kleiner charter, torpedobootjagers, onderzeeboten en vliegtuigen. De zaak zat hem zo hoog dat hij in de zomer van 1939 een memorandum opstelde waarin hij zich weliswaar akkoord verklaarde met de bouw van slagkruisers maar alleen indien die werden geëncadreerd met aanmerkelijk meer licht materieel dan waarmee Furstner cum suis meenden, althans verklaarden, te kunnen volstaan. Vervolgens bracht hij dit stuk onder de aandacht van een aantal vooraanstaande Nederlanders en van diverse marinecollega's, onder wie van betrekkelijk geringe anciënniteit. De gevolgen voor de verhoudingen in het marinebestuur laten zich raden.

Aan het begin van deze bespreking is het slagkruiserplan merkwaardig genoemd. Het is dat niet in de laatste plaats vanwege een omstandigheid die door Teitler slechts min of meer terloops wordt genoemd. Tot letterlijk de vóóravond van de Duitse aanval op Nederland is gedacht aan een barterovereenkomst waarbij Nederland de Duitsers landbouwprodukten zou leveren in ruil voor technische gegevens, betreffende de slagkruisers van de 'Gneisenau'-klasse, bouwmaterialen, uitrusting enzovoort. Op zichzelf geen onmogelijke gedachte gegeven de toenmalige economische situatie. Het idee wordt echter wel vreemd wanneer men zich realiseert dat Furstner, dé man achter het slagkruiserplan, in zijn strategisch denken geheel was georiënteerd op een bondgenootschap met de Britten.

Zeer interessante onderdelen van deze studie vormen de twee slothoofdstukken, getiteld respectievelijk 'Nasleep en beoordeling' en 'De kansen van de slagkruisers'. Teitlers zorgvuldig gestructureerde en geformuleerde oordeel over de mérites van het plan valt positiever

uit dan dat van De Jong in *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. De speculatie over de kansen van de slagkruisers (waren zij gebouwd ...) is moedig en, voorzover mogelijk, stevig gefundeerd. Met de bewering dat de Duitse slagschepen en slagkruisers wanneer zij daadwerkelijk op de vijandelijke verbindingslijnen ageerden steeds 'bijzonder kwetsbaar' bleken kan ik het overigens niet eens zijn.

Tot slot enige detailkritiek. Het lijkt mij dubieus te stellen dat, zoals Teitler op pagina 21 poneert, De Wilde in mei 1939 opstapte als minister van financiën vanwege het slagkruiserplan, al was het hem inderdaad te duur. De Vlootcommissie was geen commissie uit de Staten-Generaal, zoals op pagina 60 gesuggereerd wordt. In deze commissie hadden als gewoon lid zitting parlementariërs en gewezen parlementariërs, als adviserend lid marineofficieren.

Ph. M. Bosscher

L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, XIc, *Nederlands-Indië*, III (Leiden: Martinus Nijhoff, 1986, viii + 751 blz., f150,-, ISBN 90 689 0079 X).

Een trilogie met een climax, zo kan men de drie nu verschenen delen van *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, die over Nederlands-Indië gaan, zonder meer noemen. Het derde en laatste deel, dat L. de Jong over Indië schreef, is naar mijn mening het beste. Deel XIa gaf een zeer uitgebreide voorgeschiedenis van de capitulatie van Nederlands-Indië in maart 1942: deel XIb was gewijd aan de strijd in de Pacific en de ontwikkelingen in Indië zelf van maart 1942 tot het uitroepen van de Republiek op 17 augustus 1945; deel XIc nu behandelt de gebeurtenissen buiten Indië, in Londen, Australië, Ceylon in de periode van maart 1942 tot oktober 1945. Deze uitloop van zes weken geeft De Jong de mogelijkheid de ontwikkelingen in Indië te tekenen en het kabinetsbeleid te bespreken. In de Indonesische archipel werd de strijd onder een andere noemer voortgezet.

Centraal staat in dit deel de Nederlandse afhankelijkheid. In de drie beschreven jaren werd het Nederlandse en het Indische beleid buiten Nederland (in Londen) en buiten Indië (in Londen en Australië) gevormd. Niet alleen de situering bracht afhankelijkheid met zich mee, ook de oorlogsomstandigheden zelf. Aan de hand van tal van gegevens laat De Jong zien hoe zwak Nederland stond en hoezeer het afhankelijk was van een goede inschatting van de houding der geallieerden: van Engeland en de VS, die tot 15 augustus 1945 ieder een deel van de archipel onder hun militair beheer hadden, en van Australië waar de Indische regering zich bevond. Juist aan die inschatting schortte het op het cruciale moment in de zomer van 1945. De Australische regering, die al weinig sympathie had ontwikkeld voor de geëvacueerde Nederlanders door de royale leefwijze van deze groepering en hun onveranderde koloniale houding jegens meegeëvacueerde Indonesiërs, trok in augustus 1945 een eerdere toezegging tot het opleiden van Nederlandse militairen in en verleende stilzwijgend steun aan de staking van Australische havenarbeiders. Het was een totaal onverwachte streep door de plannen van Van Mook.

De overdracht van de militaire macht over de archipel van de VS op de Britten kwam iets minder onverwacht, maar had even nadelige gevolgen: Mountbatten was veel minder gericht op het herstel van de koloniale macht dan zijn Amerikaanse collega MacArthur. Dat hier van 'Brits verraad' sprake zou zijn geweest, een in Nederland vaker gehoorde stelling,